

Religious Jurisprudence in Preventing and Fighting Against Narcotic and Psychoactive Substances

Mehri Kakuee¹, Akbar Ahmadi^{2*}, Hassan Asadi³

1. PhD Student in the Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Islamic Azad University, Varamin, Iran.

2. Assistant Professor of the Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Islamic Azad University, Varamin, Iran.

3. Assistant Professor of the Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Islamic Azad University, Varamin, Iran.

ARTICLE INFORMATION

Article Type: Original Research

Pages: 635-6, 0

Article history:

Received: 4 Feb 2024

Edition: 08 Jun 2024

Accepted: 20 Aug 2024

Published online: 10 Sep 2024

Keywords:

Jurisprudence, addiction, prevention, bio-religion, drugs.

Corresponding Author:

Akbar Ahmadi

Address:

Iran, Varamin, Islamic Azad University, Varamin-Pishva Branch, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law.

Orchid Code:

0000-0003-2194-0088

Tel:

021 3672 5011

Email:

akbar900@gmail.com

ABSTRACT

Background and Aims: Finding effective and effective solutions and methods with comprehensiveness and a high level of inclusion in the matter of combating and controlling and preventing drug abuse is an important concern and the highest level of need. Measures must be taken. This research has been done by examining religious jurisprudence rulings in the field of drugs and addiction for the purpose of combating, controlling and preventing.

Materials and Methods: This article is descriptive-analytical. The materials and data are qualitative, and in collecting the materials and data, the fiche method was used.

Ethical Considerations: In this article, the originality of the texts, honesty and trustworthiness are observed.

Findings: Islamic jurists have used the breath of narcotic drugs as a criterion for the evaluation of mandatory rulings and conditional rulings. The jurists consider the ruling of drugs to be deadly poisons and their rulings apply to other drugs as well. Some of them have considered the personal and social effects of drugs and have ruled and given fatwas regarding personal and social harms.

Conclusion: Regarding the disciplinary and preventive nature, the Islamic ruler has the right to adopt policies and measures regarding enjoining the good and forbidding the evil, and even the evidence of the necessity of preserving and surviving the Islamic system in preventing harm and crimes resulting from narcotics and psychotropic substances.

Cite this article as:

Kakuee M, Ahmadi A, Asadi H. Religious Jurisprudence in Preventing and Fighting Against Narcotic and Psychoactive Substances. *Economic Jurisprudence Studies*. 2024.

پویایی فقه دینی در پیش‌گیری و مبارزه با مواد مخدر و روان‌گردان

مهری کاکویی^۱، اکبر احمدی^{۲*}، حسن اسدی^۳

۱. دانشجوی دکتری رشته فقه و مبانی حقوق، واحد ورامین-پیشوا، دانشگاه آزاد اسلامی، ورامین، ایران.
۲. استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد ورامین-پیشوا، دانشگاه آزاد اسلامی، ورامین، ایران.
۳. استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد ورامین-پیشوا، دانشگاه آزاد اسلامی، ورامین، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: یافتن راه‌کارها و شیوه‌های تأثیرگذار و اثربخش با جامعیت و سطح در برگیرندگی بالا در امر مبارزه و کنترل و پیش‌گیری از سوء مصرف مواد مخدر با توجه به حجم تأثیر و فراوانی خسارت و شدت تخریب پتانسیل بالای کشور دغدغه مهم و بیشترین سطح نیازی است که باید تدابیری اندیشیده شود. این پژوهش با بررسی احکام فقهی دینی در حوزه مواد مخدر و اعتیاد به امر مبارزه و کنترل و پیش‌گیری انجام شده است.

مواد و روش‌ها: مقاله حاضر توصیفی-تحلیلی است. مواد و داده‌ها کیفی است و در گردآوری مطالب و داده‌ها از روش فیش برداری استفاده شده است.

ملاحظات اخلاقی: در این مقاله، اصالت متون، صداقت و امانت‌داری رعایت شده است.

یافته‌ها: فقهای اسلامی در خصوص احکام تکلیفی و احکام وضعی، نفس مواد مخدر را ملاک بررسی قرار داده‌اند. فقها حکم مواد را از سموم مهلکه دانسته و احکام آن را بر سایر مخدرات نیز جاری می‌دانند. برخی نیز به تأثیرات فردی و اجتماعی مواد مخدر را مد نظر قرار داده‌اند و از باب اضرار فردی و اضرار اجتماعی درباره آن حکم کرده و فتوا داده‌اند.

نتیجه: خصوص ماهیت تأدیبی و پیش‌گیرانه، حاکم اسلامی محق است از باب امر به معروف و نهی از منکر و حتی ادله ضرورت حفظ و بقای نظام اسلامی در پیش‌گیری از آسیب‌ها و جرائم منتج از مواد مخدر و روان‌گردان سیاست و تدابیری اتخاذ کند.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

صفحات: ۶۳۵-۶۵۰

سابقه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۱۵

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۳/۲۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۳۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۶/۱۲

واژگان کلیدی:

احکام فقهی، اعتیاد، پیش‌گیری، زیست دینی، مواد مخدر.

نویسنده مسئول:

اکبر احمدی

آدرس پستی:

ایران، ورامین، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد ورامین-پیشوا، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی.

کد ارکید:

0003-c194-0088-....

تلفن:

۰۲۱-۳۶۷۲۵۰۱۱

پست الکترونیک:

Akbar9000@mail.com

۱. مقدمه

می‌تواند با بهره‌گیری از فقه پویای دینی راه‌گشای عینی و عملی برای رفع و دفع این مسئله یا معضل و مشکل باشد.

در بررسی علمی اسناد، مدارک، ادله، شواهد و همه مستندات با پنج سؤال اصلی مواجه می‌شویم:

۱. آیا تفاوتی میان احکام مصرف، اعتیاد، خرید و فروش، ساخت و تولید مواد مخدر و مواد اعتیادآور وجود دارد؟

۲. آیا تفاوتی از نظر میزان منع، حرمت، محدودیت و محرومیت مصرف از نظر فقهی و روایی وجود دارد؟

۳. ملاک حرمت و توصیه دینی برای تربیت فردی، اخلاقی، اجتماعی، سبک زندگی و مصرف مواد مخدر چگونه است؟

۴. آیا از نظر حیطة و حوزه‌های شدت و حدت تأثیر بر فرد، نزدیکان، بستگان، همکاران، همراهان، همسالان و جامعه وجود دارد؟

۵. آیا از نظر گناه، فساد، زیان و خسارات مصرف مواد مخدر تفاوتی وجود دارد؟ حد هر کدام چیست؟

در مورد پیشینه تحقیق میتوان به موارد ذیل اشاره کرد: مقاله محمد برفی در «جامعه‌شناسی ابعاد فقهی، اجتماعی اعتیاد» موضوع را از دو بعد اجتماعی و فقهی مورد بررسی قرار داده است. در بعد اجتماعی به بررسی دیدگاه‌های موجود دربارهٔ زمینه‌های اعتیاد و در بعد فقهی نیز به بررسی آرای فقهی فقهای اهل تسنن و تشیع پیرامون سه مادهٔ افیون، حشیش و تنباکو پرداخته و زمینه‌های اثرگذاری و اثرپذیری آرا را تبیین کرده است. به تعبیری، در پژوهش حاضر به

کشورهای دنیا در آسیب‌های اجتماعی به‌ویژه در حوزهٔ سوء مصرف مواد مخدر و روان‌گردان و معضل اعتیاد، شیب صعودی در اپیدمی و همگانی شدن را طی می‌کنند و نیز طیف سنی درگیرشوندگان علاوه بر طیف سنی افراد با سنین بالا به سمت پایین‌ترین سطح سنی ۱۳-۱۱ سال را طی می‌کند و از طرفی علاوه بر آن غلبه داشتن مردانهٔ آن با شتاب بالایی در حال رسیدن به هم‌ترازی استفاده مردانه- زنانه می‌باشد. به‌ویژه در ده سال گذشته که حجم ورود و درگیر شوندگی زنان بسیار زیادتر شده است و این جمعیت کم‌تر حاضر در غرق شدن در سوء مصرف و اعتیاد، حضور و بروز بسیاری در آن آسیب را پیدا کرده است. تبعات سوء مصرف و اعتیاد از یک‌طرف پیدایش و افزایش جرائم را روز افزون‌تر و متنوع‌تر نموده و مبارزه با آن حجم وسیعی از وقت و امکانات و مأموریت‌ها و فعالیت‌های نیروهای عمل‌کننده و مبارزه‌کننده را خواهد گرفت و از طرف دیگر ضرورت فعال شدن در امر پیش‌گیری و کنترل را بیش از پیش خواهد طلبید (صرامی و همکاران، ۱۳۹۶). فراگیری و شدت‌یابی این موضوع نیز در کشورمان مانند سایر کشورها می‌باشد؛ اما عوامل مشدده آن مانند شرایط ژئوپلیتیکی و جغرافیایی و قرارگیری کشورمان در مسیر تولید و ترانزیت مواد مخدر بر اهمیت و ضرورت پیش‌گیری و کنترل و مبارزه با این آسیب شدیداً جرم‌زا را ایجاد نماید (زرقانی، ۱۳۹۱). از جمله نقاط مثبت کشورمان وجود تفکرات دینی و شرایط و محیط مذهبی کشور و مسلمان بودن عمده جمعیت و مردم که بستر و بارقهٔ مهمی برای انجام و اقدام به مبارزه و کنترل و پیش‌گیری با این معضل می‌باشد و وجود حکومت دینی و نظام اسلامی که

۳. ملاحظات اخلاقی

در این مقاله، اصالت متون، صداقت و امانت‌داری رعایت شده است.

۴. یافته‌ها

قواعد و اصول نظرات فقهای مذاهب اسلامی در مبارزه و کنترل و پیش‌گیری از اعتیاد گردآوری و موضوع‌بندی و راه‌کارهای فقهی برای اجماع و هماهنگی احکام و اقدامات در مبارزه و کنترل و پیش‌گیری از اعتیاد برای جامعه مخاطب تجزیه و تحلیل شده است.

۵. بحث

۵-۱. بررسی تطبیقی احکام فقه دینی در مواد مخدر و روان‌گردان

این ادله فقهی را می‌توان در چند دسته ارائه نمود.

۵-۱-۱. حرمت از باب حکم عقل

دلیل اصلی حرمت استعمال مواد مخدر، حکم عقل است. یعنی تطبیق برخی از قواعد و احکام قطعی فقهی بر آن وجود دارد. در تبیین دلیل عقلی و چگونگی حکم عقل می‌توان اشکال گوناگونی ترسیم نمود. شهید صدر در بررسی تقسیم قضایا و احکام عقلی می‌فرماید: حکم عقل دو گونه است: «**احدهما قضایا تشکل عناصر مشترکه فی علمیه الاستنباط... و الاخر قضایا مرتبط باحکام شرعیة معینة کحکم العقل بحرمة المخدر قیاسا له علی الخمر لوجود صفة مشترکه و هی اذهاب الشعور**» (صدوق، ۱۳۶۸). ایشان عقل را از باب قیاس مواد مخدر به خمر، حکم به حرمت آن می‌دهد.

این سؤال پاسخ گفته شده است که آرای فقهی چه تأثیری در حل مسائل اجتماعی دارند و مسائل اجتماعی نیز چه تأثیری بر آرای فقهی دارند، جسارت آزاداندیشی را در قلم و فقهای به‌عنوان یک ضرورت مطرح می‌کند (برفی، ۱۳۸۲). حاجی ده‌آبادی و صادقی در «بررسی فقهی مبانی و مصادیق رویکرد کاهش آسیب‌های اجتماعی جرم با تأکید بر اعتیاد به مواد مخدر بیان می‌کند کم‌کردن آسیب جرم، رویکردی است که در سده اخیر در غرب مطرح شده است. بر اساس این رویکرد، در برخی موارد با پذیرش جرم و قلمداد کردن مجرم به‌عنوان بیمار و یا عضو آسیب‌پذیر جامعه، سعی در جرم از سوی نهادها و مراکز مربوطه می‌شود. کم‌کردن آسیب‌های اعتیاد، مصرف مشروبات الکلی و روسپی‌گری از عمده مصادیق این رویکرد به شمار می‌آید و سلمان‌پور در مطالعه‌ای با عنوان مبانی فقهی، حرمت استعمال و قاچاق مواد مخدر و جرائم مربوط به آن، تنوع، گستردگی، اعتیاد و آثار سوء و زیان‌آور اجتماعی اشاره می‌کند. همچنین خصوصیتی از این مواد پیدا کرده است که می‌توان آن را به‌عنوان یکی از موضوعات مستحدثه به حساب آورد و فروع فقهی بسیاری در باب حدود، تعزیرات، مکاسب محرمه، اطعمه و اشربه برای آن فرض نمود. هم‌چنین در این مطالعه برای استنباط حکم شرعی آن‌ها به اجتهاد پرداخته است.

۲. مواد و روش‌ها

مقاله حاضر توصیفی-تحلیلی است. مواد و داده‌ها کیفی است و در گردآوری مطالب و داده‌ها از روش فیش‌برداری استفاده شده است.

می‌دارد که یکی از قواعد و احکام فقهی که فقها در موضوعات مختلفی مبنای فتوا قرار داده‌اند، حرمت مقدمه حرام است (نوری، ۱۴۰۸ق). اگر عملی سبب انجام و تحقق فعل حرام و گناهی باشد، خود آن عمل نیز از این باب حرام می‌شود. همچنین اگر آن فعل شرایط و زمینه وقوع عمل حرام گردد به شرط این که شخص قصد حصول آن حرام از فعل مقدمه را داشته باشد، باز هم حرام است (خمینی، ۱۳۸۵).

۵-۱-۵. حرمت از باب قاعده لاضرر

یکی دیگر از قواعد فقهی مهم دیگری که مبنای برخی از احکام فقهی مورد نیاز در فقه می باشد، قاعده لاضرر است. تبیین مفاد این قاعده، نظریات مختلفی وجود دارد. مهم‌ترین آن‌ها نظریه شیخ انصاری مبنی بر نفی حکم ضرری (نراقی، ۱۴۰۸) و نظریه آخوند خراسانی یعنی نفی حکم به لسان نفی موضوع ضرری (نوری، ۱۴۰۸، ۷۷) و تفسیر امام خمینی از قاعده که نفی ضرر را از باب احکام سلطانی و حکومتی می‌دانند، است. نظریه شریعت اصفهانی مبنی بر اشمال قاعده بر نهی تکلیفی و نظریه دیگر نفی ضرر غیرمتدارک مربوط به ملا احمد نراقی (نوری، ۱۴۰۸، ۱۶۲) دو تفسیر دیگر در این باره است. همچنین حکم به تکسب و تولید و معاملاتی شده که ضرر و زیان آن برای افراد جامعه و حیات آن‌ها امری مسلم است. بنابراین از باب نفی حکم ضرر، حکم اباحه آن برداشته شده و حرام می‌شود. بنابراین تکسب و تولید و بیع و ... در موضوع مواد مخدر ضرر و زیان برای جامعه دارند.

۵-۱-۶. حرمت از باب قاعده اعانت بر اثم و

عدوان

همچنین علت منصوص حرمت خمر، ذهاب شعور و عقل بوده و این علت در مواد مخدر به طور یقینی موجود است.

۵-۱-۲. حرمت از باب اکل سم و اضرار فردی و اجتماعی

برخی از فقها همچون آیت‌الله خوئی استعمال مواد مخدر را از باب اکل سم و ضرر رساندن به جسم و به مخاطره انداختن سلامت جسمی و روانی دانسته‌اند. ایشان بیان می‌دارد حرمت آن در شرع مسلم است و استعمال آن را حرام دانسته‌اند (خوئی، ۱۳۷۵). آیت‌الله خامنه‌ای نیز به وسعت ضرر آن خصوصاً ضرر اجتماعی که مترتب بر استعمال مواد مخدر می‌باشد، توجه بیشتری نموده است و حرمت آن را از باب اضرار فردی و اجتماعی دانسته‌اند (خامنه‌ای، ۱۳۸۷). بنابراین حرمت مواد مخدر از این باب امری روشن است و با معانی و تفسیر علما برای استعمال مواد مخدر قابل مطابقت می باشد.

۵-۱-۳. حرمت از باب قاعده حرمت اسراف

در بسیاری از اسناد و روایات و اخبار و کلمات قرآن و علماء در مورد اسراف بیان شده است که حاکی از حرمت آن می‌باشد. اگرچه به طور دقیق به تبیین موارد و احکام جزائی آن از نظر فقهی نپرداخته شده است.

۵-۱-۴. حرمت از باب قاعده حرمت مقدمه حرام

یکی از احکام کلی و قواعد فقهی در حرمت مواد مخدر، حرمت مقدمه حرام است. مقدمه حرام گاهی می‌تواند سبب فعل حرام می‌شود و گاهی نیز شرط و زمینه فعل حرام را می‌تواند فراهم می‌کند. نوری بیان

بر این فرد معتاد به جهت از دست دادن غیرت دینی، به سهولت به معاملاتی که موجب ولایت کفار و دشمنان دین می‌شود، می‌پذیرد و در مواردی حاضر به همکاری با اجانب می‌شود. بنابراین برخی فقها اقامه بر این قاعده در مواد مخدر دارند.

۵-۲. اصول و راهبردهای پیش‌گیرانه و کنترل در سوء مصرف مواد مخدر

جوامع در طول حیات با مسائل و مشکلات مختلفی در جنبه اقتصادی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و ... روبه‌رو می‌شوند. یکی از مسائل مهم حوزه سلامت اجتماعی، ارتقای شاخص‌های آن حوزه است که می‌تواند زمینه را برای کاهش آسیب‌های اجتماعی از جمله گرایش به مصرف مواد مخدر فراهم نماید. مؤثرترین راهبرد حفظ و ارتقای سلامت عمومی (بهداشت عمومی) در برخورد با سوء مصرف مواد، پیش‌گیری است. یافتن راه‌حل یا رفع یک مشکل پیش از گسترش آن، همواره ساده‌تر و مقرون به‌صرفه‌تر است (کاکویی دینکی، ۱۳۹۹).

انواع پیش‌گیری از نظر جمعیت هدف هم در سه دسته قرار می‌گیرد:

۱. پیش‌گیری عمومی: به منظور تأثیرگذاری در سطح وسیع و برای تمام افراد جامعه طراحی شده است.

۲. پیش‌گیری انتخابی: به منظور تأثیرگذاری بر افراد، گروه‌ها و خانواده‌هایی طراحی شده است که در معرض خطرات اجتماعی، روان‌شناختی و ... قرار دارند (برای مثال، فرزندان والدین معتاد).

۳. پیش‌گیری موردی: به منظور تأثیرگذاری بر زیرگروه‌های پرخطر طراحی شده است که اکنون

بر حرمت معاونت در گناه و حرام علاوه بر کتاب «ولا تعاونوا علی الاثم و العدوان»، حکم عقل و اخبار مستفیضه فراوانی در موارد خاص دلالت دارد و افزون بر این، اجماع علما بر حرمت آن می‌باشد. فقهای عظام در موارد بسیاری عمده بحث و نظر در تعیین و تبیین معاونت و مساعده بر اثم و عدوان بر این قاعده فتوا داده‌اند.

با توجه به آنکه تولید، بیع و قاچاق مواد مخدر عدم فایده عقلایی دارد و همچنین استعمال سوء آن از مصادیق واضح و روشن در معاونت بر اثم و عدوان می‌باشد، می‌توان حرمت تولید و قاچاق مواد مخدر از این باب را نیز امری روشن تلقی نمود، زیرا هم از نظر ادله شرعی اثبات اشتراط و هم تولیدکننده و هم قاچاقچی با علم و با قصد آنکه مواد مخدر را در نهایت به مصرف سوء و حرام مباشر یعنی معتاد برسانند.

۵-۱-۷. حرمت از باب قاعده نفی سبیل

از دیگر قواعد مهم فقهی که هم در آیات قرآن و هم در اسناد، اخبار و روایات مستفیض وجود دارد و هم فقها در اجماع بر آن اقامه شده و در موارد بسیاری بر مبنای استنباط احکام فرعی قرار داده‌اند قاعده نفی سبیل است (بجنوردی، ۱۳۶۴). حرمت هر عملی که سبب شود دشمنان دین و یا افراد غیر مسلمان راهی برای حکومت و سلطه بر مسلمانان را پیدا کنند، طبق این قاعده دارای حرمت است. گاهی قاچاق مواد مخدر با انگیزه‌های سیاسی از جانب دشمنان می‌باشد. حتی اگر چنین انگیزه‌هایی در آن هم وجود نداشته باشد به دلیل آثار شیوع سوء مصرف مواد مخدر، زوال اراده دفاع از دین و حریم می‌باشد که در این صورت زمینه ساز ولایت و سبیل برای دشمنان دین و اسلام فراهم می‌شود حرمت وجود دارد. علاوه-

سوء مصرف مواد مخدر، آگاهی از ظرفیت‌ها و توانایی‌های مذهبی موجود در جامعه و شناخت تأثیرگذاری این نهادها بر نظام رفتاری حاکم بر جامعه، یکی از ضرورت‌های برنامه‌های پیش‌گیری است (محمدی و همکاران، ۱۳۸۰). نگاهی به این راهبردها نشان می‌دهد با شناخت از موقعیت افراد شاخص روحانیون و اماکن شاخصی چون مساجد، به راحتی می‌توان به شناخت ظرفیت این افراد و نهادهای مذهبی در پیش‌گیری از استعمال و ابتلای مردم به سوء مصرف مواد پرداخت. به همین دلیل در یک طراحی برنامه عملیاتی و اجرایی مبتنی بر ساختارهای مذهبی؛ برنامه‌های پیش‌گیری برای گروه‌های سنی و جنسی مختلف و بر اساس دیدگاه‌ها و مبانی اعتقادی مردم یک کشور طرح‌ریزی و اجرا می‌شود (ستوده، ۱۳۸۹).

به‌طور کلی سه راهبرد کنترل و پیش‌گیری برای سوء مصرف مواد قابل تصور است:

۱. کنترل و پیش‌گیری جامع یا کلی: این نوع رویکرد کنترل و پیش‌گیری شامل ارائه راهبرد به‌منظور پیش‌گیری در آحاد جامعه است. در این نوع از پیش‌گیری، مساجد و روحانیان به‌طور سنتی نقش تاریخی خود را ایفا می‌نمایند و نمونه تاریخی آن، فرمان میرزای شیرازی بر تحریم، تنباکو است. البته راهبرد پیش‌گیری جامع یا کلی، چیزی فراتر از تحریم و بیان مبانی فقهی سوء مصرف مواد است و بیشتر در بر دارنده پیش‌گیری اولیه از نوع مستقیم است. در این نوع از پیش‌گیری، با ارائه دانش پایه و آموزش مهارت‌های اساسی، افراد در برابر گرایش به سوء مصرف مواد ایمن می‌شوند.

دارای برخی علائم و نشانه‌های قابل تشخیص یک مشکل در حال رشد هستند (برای مثال، مصرف‌کننده‌های تفریحی مواد).

۵-۲-۱. اصول فرآیند کنترل و پیش‌گیری
فرآیند کنترل و پیش‌گیری بر سه اصل کلی مبتنی است. این اصول عبارت‌اند از:

(۱) **منع اولیه:** به این معنا که فرد هرگز مواد مخدر را تجربه نموده و هنجارهای غیر مصرفی را به‌وسیله ایجاد حس احترام به نفس، بسط مهارت‌های خودداری و غلبه و با کسب اطلاعات لازم در زمینه مواد ایجاد نموده و در خود نهادینه کرده است.

(۲) **منع ثانویه:** به این معنا که فرد در مراحل اولیه مصرف است؛ اما مصرف مکرر ندارد. منع ثانویه (راهکارهای مداخله) سعی در توقف مصرف مواد به‌وسیله ارائه اطلاعات مناسب در این زمینه، توسعه مهارت‌های تصمیم‌گیری و خودداری و بهبود روابط خانوادگی دارند.

(۳) **منع ثالث:** به این معنا که فرد به دفعات و مداوم در حال استفاده از مواد می‌باشد؛ اما یک معتاد حرفه‌ای نیست. منع ثالث (مداخله) شامل مشاوره، آموزش‌های لازم و خانواده درمانی می‌باشد. این خط اتصالی بین سطح ثالث منع، مداخله و خدمات درمانی است (فرآیند اعتیاد، ۵۳).

۵-۲-۲. راهبردها و برنامه‌های کنترل و پیش‌گیری از سوء مصرف مواد

بررسی برنامه‌های نوین و موفق در پیش‌گیری از سوء مصرف مواد مخدر نشان می‌دهد که برای انتخاب و به‌کارگیری راهبرد دقیق و مناسب پیش‌گیرانه در

۲. کنترل و پیش‌گیری برگزیده: در این روش کنترل و پیش‌گیری، گروه‌های آسیب‌پذیر از جمله فرزندان والدین مصرف‌کننده مواد مخدر در اهداف راهبردهای پیش‌گیری قرار می‌گیرند.

۳. کنترل و پیش‌گیری الزامی: در این روش کنترل و پیش‌گیری، گروه‌هایی از جامعه که دارای شواهدی از مصرف مواد یا نشانه‌هایی مانند اختلال رفتاری، هیجان‌طلبی و خطرجویی زیاد، پرخاشگری و بی‌مبالاتی جنسی هستند و عوامل خطر ابتلا به سوء مصرف مواد در آن‌ها بالا است، در اهداف راهبردهای پیش‌گیری قرار می‌گیرند. توجه به رویکرد فعلی به پیش‌گیری یعنی دیدگاه اصلاح‌هنجارها، نگرش‌ها و آموزش مهارت‌ها، مهم‌ترین روش‌های پیش‌گیری از سوء مصرف مواد است که کانون‌ها و عرصه‌های فرهنگی از جمله روحانیان و مساجد می‌توانند در آن بیش از سایر افراد و نهادها موثر و راه‌گشا باشند.

۵-۳- جامعه، نمونه و روش نمونه‌گیری

تحقیق حاضر از منظر هدف، کاربردی توسعه‌ای و از نظر ماهیت، توصیفی است که رویکرد محقق در جمع‌آوری داده‌ها، رویکرد کیفی است. داده‌ها از کلیه اسناد فقهی مرتبط با موضوع که از طریق پایگاه‌های معتبر تخصصی موجود در بستر وب و کتاب‌خانه‌های تخصصی در دسترس بوده‌اند، با ابزار فیش‌برداری جمع‌آوری و سپس تحلیل محتوای کیفی شده است.

احکام فقهی علمای مذاهب پنج‌گانه در موضوع مواد مخدر به صورت مقایسه‌ای و تطبیقی در جدول ۱ آمده است.

دسته‌بندی علماء	اسامی علما و فقها	پاسخ فقهی ارائه شده	احکام فقهی که به آن استناد شده است*
فقه مذاهب اثنی عشری	روح الله الموسوی الخمينی	۱- کشیدن سیگار و انواع دخانیات اگر به تصدیق اهل اطلاع ضرر مهمی داشته باشد حرام است، ولی مواد مخدر مطلقاً حرام است. ۲- هر چیزی که مضر است، خداوند از آن نهی کرده و نهی هم ظهور در حرمت دارد و بحث ما نیز در این است که اضرار به نفس حرام است، هر عملی که سبب اضرار به نفس باشد حرام می‌شود.	۵۱
	سید ابوالقاسم موسوی خوئی	۱- جزسموم و بدون فایده عقلایی دانسته است. قائل به تحریم آن است. برخی نیز داخل در عنوان، به حرمت آن فتوا داده‌اند. ۲- استعمال مواد مخدر از باب اکل سم و ضرر رساندن به جسم و به مخاطره انداختن سلامت جسمی و روانی که حرمت آن در شرع نیز کاملاً مسلم و در نتیجه حرام است.	۵۲ و ۵۱
	سیدمحمدرضا گلپایگانی	ضرر اعتیاد به مواد مخدره مسلم است لذا شرعاً حرام است و استعمال دخانیات نیز در هر مورد که نظر معتد به داشته باشد حرام است.	۵۱
	حسین خراسانی	مصرف چنین موادی در حقیقت مصداق ضرر زدن به جسم و روح است که نفی یا نهی شده است.	۵
	میرزا هاشم آملی	اعتیاد به مواد مخدر حرام است. بر مسلمانان واجب است که از این گونه مواد خانمان سوز دوری نمایند.	۱
	میرزا تبریزی	اعتیاد به مواد مخدره مزبوره که نوعاً اعتیاد آفت اجتماعی دارند جایز نیست.	۴
	حسینعلی منتظری	اعتیاد به مواد مخدر - از هر نوعی که باشد - اگر برای بدن ضرر قابل توجه داشته باشد جایز نیست.	۵ و ۱
	سید سیستانی	استعمال تریاک و مشتقات آن و همه مواد مخدر در صورتی که موجب ضرر مهمی باشد حرام است چه ضرر آن ناشی از مصرف زیاد باشد و چه از جهت اعتیاد بلکه استعمال آن در هیچ حال به احتیاط واجب جایز نیست.	۵
	سیدکاظم حائری	به هر صورت که باشد حرام است.	۱
	یوسف صانعی	استعمال آن‌ها بهر قسم، حرام لکن آنچه سکرآور است مانند بنگ به‌عنوان مسکر، حرام و غیر آن به‌عنوان چیزی که نزد عرف و عقلا، ضرر زننده و مضر محسوب می‌شود حرام می‌باشد.	۱ و ۵
	محمد لنکرانی	جایز نیست. حرام است و اگر استعمال دخانیات زمینه اعتیاد را ایجاد کند حرام است و معتاد در صورت عدم ضرر باید آن را ترک کند	۵۱
	ناصر شیرازی	مکارم به هر صورت حرام است.	۱

دسته‌بندی علماء	اسامی علما و فقها	پاسخ فقهی ارائه شده	احکام فقهی که به آن استناد شده است*
	سید عبدالکریم موسوی اردبیلی	حرام است و جایز نیست اگر مصرف منحصر به مواد مخدر باشد آن هم از طریق حرام، حرام است و جایز نیست.	۴ و ۱
	سیدعلی خامنه‌ای	۱- در نحوه مصرف مواد مخدر و استفاده از آن به ملاحظه مضرات معتنی بهای فردی و اجتماعی که بر آن مترتب است شرعاً حرام است مگر در موارد استثنائی. ۲- به وسعت ضرر آن خصوصاً ضرر اجتماعی که مترتب بر مصرف مواد مخدر می‌باشد و حرمت آن را از باب اضرار شخصی و اجتماعی است	۴ و ۱ و ۵
	جعفر سبحانی	استعمال این مواد در غیر صورت ضرورت و انحصار درمان حرام است.	۱
	حسین راستی کاشانی	هروئین و هر چیزی که مست‌کننده باشد حرام است و فرقی بین صور مختلفه استعمال آن نیست.	۵ و ۱
	حسین مظاهری	حرام است.	۱
	سیدمحمدعلی علوی گرگانی	در جوامع بشری و مورد تصدیق عقلاً آنچه مسلم می‌باشد که آنچه دارای نفع معتنی به نباشد بلکه چه بسا مستلزم هرگونه ضرر و زیان قابل توجه باشد انجامش حرام و قبیح می‌باشد و نامبرده شدگان فوق از نظر استعمال در این دسته مقوله است.	۵ و ۱
فقه‌های شیعه متقدم	شیخ طوسی حسن	«من بنج غیره او اسکره شیء احتال علیه فی شربه و اکلہ ثم اخذ ماله عوقب علی فعله بما پراه الامام و استرجع عنه ما اخذ. فان جنی البنج او الاسکار علیه جنایة کان المینج ضامننا لما جناه».	۵ و ۴
	شیخ مفید (محمد بن محمد نعمان)	۱- فان جن البنج علی الانسان او المسکر من الشراب جنایة، لزمه ارشها بحسب ما یجب فیها لتقصان الجسم او العقل او الحواس ۲- اگر بخاطر بنگ یا مسکر دیگری آسیبی به شخصی وارد شد، بر مرتکب این فعل به نسبت آسیب وارده پرداخت دیه واجب است.	۵ و ۴ و ۱
	حسین طباطبائی بروجردی	۱- مقتضی است مسلمین بلکه تمام عقلاً از این سموم مهلکه خود را نجات دهند. ۲- اعتیاد به تریاک حرام است.	۱ و ۲
	علامه حلی	۱- چیزی که بسیار آن کشنده باشد و کم آن کشنده نباشد، بسیار خوردن آن حرام است (همچون تریاک و سقمونیا و تخم حنظل و شوکران). هر مسکری حرام است و جامد یا مایع بودن آن اثری در نفی حرمت ندارد (همچون حشیش). کسی که بنگ یا داروی بیهوشی به کسی بخوراند ضامن است. ۲- «چیزی که بسیار آن کشنده باشد و حکم آن کشنده نباشد، بسیار خوردن آن حرام است (مانند تریاک). اگر زهرهای کشنده از این نوع که مصرف اندک آن (همچون تریاک و سقمونیا) فایده داشته باشد، بیع آن جایز است.	۱ و ۲ و ۴ و ۵

دسته‌بندی علماء	اسامی علما و فقها	پاسخ فقهی ارائه شده	احکام فقهی که به آن استناد شده است*
	زین‌الدین جیل عاملی	آن چیزی که برای بدن زین‌آور باشد در صورت استعمال آن حرام می‌باشد. کم باشد یا زیاد. تفاوتی ندارد که این زین به سر حد تلف برسد یا به اتلاف نینجامد. تنها کافی است در اخلاق و رفتار استعمال کننده اثرات سوئی داشته باشد.	۳ و ۵
	محمدحسن نجفی	استعمال سموم و مواد کشنده قطعاً حرام است؛ اما آن دسته از موادی که مصرف کم آن کشنده نیست (همچون افیون استعمال). تا زمانی که برای بدن زین‌آور نباشد حرام نیست، اما زمانی که به سرحد زین رسید، استعمال آن نیز حرام می‌باشد. حشیش جزء مواد فساد آور است.	۱ و ۲ و ۵
	سید ابوالحسن اصفهانی	هر آن چه که مصرف یک یا دومرتبه آن زین‌آور نباشد، اما مصرف زیاد و اعتیاد به آن مضر باشد، مصرف مکرر آن (همچون تریاک) حرام است که باید از آن بر حذر شد.	۱ و ۳
	محمدجواد مقنیه	مواد سکرآور بر دو قسم‌اند: قسم اول مواد سکرآور که مایع هستند (مانند شراب) قسم دوم مواد سکرآوری که جامد می‌باشند (همچون افیون و حشیش). قسم اول ناپاک و قسم دوم پاک می‌باشند.	
	ملاحسن فیض کاشانی	هر کس مرقد یا بنگ به دیگری بنوشاند، حد قطع دست جاری نمی‌شود. در این مورد به تعزیر اکتفا می‌شود و مال آن‌ها اعاده می‌شود و ضامن جنایتی هستند که توسط خورنده بنگ یا مرقد صورت بگیرد، زیرا در این مورد نه سرقت از حرز و نه محاربه صورت گرفته است.	۸
تفصیلات	عبدالله بن المحمود الموصلی	خوردن بنگ و حشیش و افیون (تریاک) حرام است، چون که این‌ها مفسد عقل است و از ذکر خدا و نماز بازمی‌دارد.	۴ و ۱
	ابو حامد محمد غزالی	اما گیاهان پس چیزی از آن حرام نیست مگر گیاهی حرام است که زایل کننده عقل و یا جان و یا سلامتی باشد، پس مثال زایل کننده عقل مانند بنگ و خمر و سایر مسکرات و مثال زایل کننده جان سموم و زایل کننده صحت هم استفاده داروهاست در غیر وقت خودش و همه این‌ها که گفتیم برمی‌گردد به ضرر یعنی در این‌ها وجود و عقل و صحت انسان ضرر می‌رسد و هر جا هم که به انسان ضرر باشد شارع آن را حرام گردانیده است.	۱ و ۵
	محمدباقر ملبوبی	در مورد بنگ و حشیش و افیون و مانند این‌ها، صاحب تنویر فرموده است: که این‌ها حرام است و شخصی که خورده و مست شده تعزیر کرده شود، ولی برای تداوی حلال است و نجاستی در آن نیست.	۱ و ۵
	ابن عابدین حنفی (شامی)	۱- «کسی که حشیش را حلال بشمارد، کافر است.» ۲- «خوردن بنگ و چرس حرام است؛ زیرا هر آن چیزی که به عقل خلل وارد نموده و آن را برهم زند جایز نیست.»	۷ و ۱ و ۵

دسته‌بندی علماء	اسامی علما و فقها	پاسخ فقهی ارائه شده	احکام فقهی که به آن استناد شده است*
	امام نووی	۱- «گیاهی که نشئه‌آور است ولی طرب شدیدی دربر ندارد، خوردنش حرام است و بر کسی که آن را می‌خورد، حدی وجود ندارد.» ۲- آنچه غیر از آشامیدنی‌ها و دواها که عقل را از بین می‌برد، مانند بنگ حرام است. ۳- «آنچه از نوشیدنی‌ها و ادویه که عقل را زایل، کند مانند بنگ و حشیش... حکمش مانند خمر، حرام است.»	۵ و ۳
	ابن حزم (ابو محمد علی بن احمد اندلسی)	«هر آن چیزی که مقدار زیاد آن برای یکی از مردم نشئه‌آور باشد، از قطره‌ای از آن گرفته تا هر مقدار که به بالا برود، خمر به حساب آید که تملک خرید و فروش، نوشیدن و استعمال آن حرام است؛ مانند عصیر انگور، نیبذ خرما، شراب گندم و شوکران.»	۵ و ۳
	دکتر یوسف قرضاوی	۱- حشیش و هروئین و امثال این مواد چه جامد و چه مایع و آنچه که با نام مواد مخدر شناخته شده است، از جمله مواردی هستند که به اتفاق میان عالمان مسلمان و شریعت حرام دانسته شده‌اند. ۲- مصرف دخانیات (مانند سیگار و قلیان) مادام که ثابت گردد که به اشخاصی که آن را استعمال می‌کنند ضرر می‌رساند حرام است.	۱ و ۵
	خلیل بن اسحاق جندی	حشیش از جمله گیاهانی است که عقل را پنهان و زایل می‌کنند (همچون بنگ و شوکر) و مفسد هستند. از سویی خواب‌آور و مسکر نیستند و در نهایت هر کس این مواد را مصرف کنند، معتاد شود. پس به دلیل ترس از مرگ بر او واجب است که توبه کند و استعمال این مواد را ترک کند.	۵ و ۱
	شیخ عبدالمجید سلیم	«چگونه اسلام مواد مخدر را مباح کند، درحالی‌که ضررش به افراد و جامعه می‌رسد؛ اعم از آن که ضرر، بهداشتی یا مادی یا تربیتی باشد، پس استفاده از آن به هر شکلی (خوردن، آشامیدن و بوئیدن) حرام است.»	۴ و ۵
	شیخ اسماعیل نابلسی	حرمت مواد مخدر	۱
	شیخ علاالدین حصکفی	حرمت مواد مخدر	۱
	شیخ ابراهیم لقانی	حرمت مواد مخدر	۱
	شیخ سالم سهنوری	حرمت مواد مخدر	۱
	شهاب الدین غلیوبی	حرمت مواد مخدر	۱
	شیخ نجم غزی	حرمت مواد مخدر	۱

دسته‌بندی علمای	اسامی علما و فقها	پاسخ فقهی ارائه شده	احکام فقهی که به آن استناد شده است*
	شیخ سلیمان بجیرمی	حرمت مواد مخدر	۱

جدول ۱: تطبیق احکام فقهی علمای مذاهب پنج‌گانه در موضوع مواد مخدر

* (۱) حکم عقل (۲) قاعده اکل سم (۳) قاعده حرمت اسراف (۴) قاعده حرمت مقدمه حرام (۵) قاعده لاضرر (۶) قاعده حرمت اعانت بر اثم و عدوان (۷) قاعده نفی سبیل (۸) قاعده غرور

۶. نتیجه

بر اساس فتوا و احکام و قواعد دینی، تصویر ذهنی و عینی در خصوص ماهیت جرائم مرتبط با مواد می‌تواند تحت یکی از سه هویت و ماهیت زیر باشد:

۱- ماهیت تعزیری ۲- ماهیت حدی ۳- ماهیت تأدیبی و پیش‌گیرانه.

فقه دینی و احکام آن و هم‌چنین زیست دینی و باورهای مذهبی باید هم در حوزه پیش‌گیری و هم در حوزه مقابله با اعتیاد و سوء مصرف مواد مخدر تدابیر و راهکار و الگوی نظری و عملی ارائه دهد. با نگاه و استمداد از فقه سنتی و با بهره‌گیری از فقه پویا و هم‌چنین احکام حکومتی باید الگوریتم و طرح جامع، دائمی و مستمر برای کنترل و مهار آن‌ها تا رفع این هجمه شوم برای آحاد مردم ارائه گردد. هم‌چنین بررسی و تجزیه و تحلیل و ارزیابی نظرات و احکام علمای شیعه متقدم و متأخر و اهل سنت نشان داد: برای موضوعات قابل طرح در حوزه مواد مخدر و اعتیاد باید به سه بعد فقهی پرداخته شود:

۱- حکم تکلیفی ۲- حکم وضعی ۳- مجازات ارتکاب و کیفر

فقه‌های اسلامی در خصوص احکام تکلیفی و احکام وضعی، نفس مواد مخدر را ملاک بررسی قرار داده‌اند. فقها حکم مواد را از سموم مهلکه دانسته و احکام آن را بر سایر مخدرات نیز جاری می‌دانند. برخی نیز به تأثیرات فردی و اجتماعی مواد مخدر را مد نظر قرار داده‌اند و از باب اضرار فردی و اضرار اجتماعی درباره آن حکم کرده و فتوا داده‌اند.

در خصوص اعتیاد و پیش‌گیری اغلب فقها مصرف مواد مخدر را در صورتی که مضراتی به همراه داشته باشد حرام اعلام نموده‌اند و معتقدند که عقل انسان را زایل می‌کند و فقه تا حدودی می‌تواند بر مسائل و معضلات اجتماعی همچون اعتیاد اثرگذار باشد و حکم خود را اعلام نموده و راهکارهایی ارائه دهد تا از طریق اعتقادات مذهبی و قوی‌تر ساختن معنویات از گرایش افراد به سمت مواد مخدر پیش‌گیری کند، زیرا فقها نیز معتقدند همواره پیش‌گیری بهتر از درمان است و درمان چنین معضلاتی هزینه‌های اجتماعی و خانوادگی زیادی را می‌طلبد و به‌عنوان یک بیماری جامعه را فلج می‌کند؛ از این رو با مراجعه به احکام فقهای مذهب امامیه و فقهای اهل تسنن می‌توان به این نکته رسید که تمامی مذاهب مختلف در پی این بودند که با مذموم شمردن مصرف مواد مخدر و حرام اعلام نمودن آن سعی کنند تا از اعتیاد پیش‌گیری نمایند.

۷. سهم نویسندگان

همه نویسندگان به‌صورت برابر در تهیه و تدوین پژوهش حاضر مشارکت داشته‌اند.

۸. تضاد منافع

در این پژوهش هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

منابع

- خمینی، روح‌الله، الرسائل، بی‌جا، قم، مؤسسه اسماعیلیان، تهران، ۱۳۸۵.
- آخوند خراسانی، محمدکاظم، شرح کفایه الاصول. قم، مجمع الفکر الاسلامی، ۱۳۸۵.
- ابن براج، عبدالعزیز المهدب، بی‌جا. قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۳۶۴.
- اسعدی، سید حسن، دو مشکل مهم جهانی فزونی جمعیت و مواد مخدر در آستانه قرن بیست‌ویکم. تهران، انتشارات سپهر، ۱۳۷۷.
- الجبعی العاملی، زین‌الدین بن علی (شهید ثانی)، مسالک الافهام، قم، دارالهدی للطباعة و النشر، قم، بی‌تا.
- انصاری، شوشتری؛ خلیفه، محمدعلی، موسوعه الفقیهه. قم، مجمع الفکر الاسلامی، ۱۳۹۰.
- باصری، علی‌اکبر مواد مخدر در منابع فقهی و فتاوی مراجع تقلید عظام، تهران، انتشارات خرسندی، ۱۳۸۹.
- بجنوردی، سید میرزا حسن، القواعد الفقهیه، چاپ دوم، ۷ جلدی، قم، مطبعة الخيام، ۱۳۶۴.
- پسندیده، عباس؛ محمدرضا، کیومرثی، درآمدی بر پیش‌گیری از اعتیاد با رویکرد اسلامی، قم، دارالحدیث، ۱۳۹۳.
- جان‌آبادی، عظیم، مواد مخدر چیست، انتشارات مهراوش، ۱۳۸۶.
- خامنه‌ای، سیدعلی، اجوبه الاستفتائات، جلد دوم، چاپ دوم، بیروت، دار الوسيله، ۱۳۸۷ق.
- خرمی، علی‌بن حسین، جامع المقاصد فی شرح القواعد، قم، نشر آل بیت، ۱۳۸۸.
- خرمی، علی‌بن حسین، روح‌الله، الرسائل، بی‌جا، قم، مؤسسه اسماعیلیان، تهران، ۱۳۸۵.
- خویی، ابوالقاسم، تقریرات میرزا علی غروی تبریزی، التنقیح، چاپ دوم، قم، دارالهادی، ۱۳۷۵.
- داوری، محمد، پیش‌گیری و کنترل اعتیاد با نگرش اسلامی، نشر کلک، ۱۳۸۱.
- رزاقی، عمران محمد و همکاران، برنامه ملی پیش‌گیری درمان و بازتوانی سوء مصرف مواد، دفتر امور آسیب دیدگان اجتماعی سازمان بهزیستی، انتشارات تهران، ۱۳۷۳.
- زرقانی، سیدهادی، ژئوپلیتیک مواد مخدر و امنیت مرزهای شرقی، همایش ملی شهرهای مرزی و امنیت، چالش‌ها و رهیافت‌ها، ۱۳۹۱.
- صدوق، ابی جعفر محمدبن علی، علل الشرایع، بی‌جا. بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۳۶۸.
- طریحی، شیخ فخرالدین، المكتبة المرتضوی، چاپ دوم، تهران، مجمع البحرین، ۱۳۶۲.
- فیض، علی‌رضا، مقارنه و تطبیق در حقوق جزای عمومی اسلام، تهران، انتشارات و تبلیغات اداره کل ارشاد، ۱۳۹۵.
- کاکویی دینکی، عیسی، فرهنگ‌نامه تخصصی مواد مخدر و روان‌گردان، تهران، انتشارات به اندیش، ۱۴۰۰.
- کاکویی دینکی، عیسی، فرآیند اعتیاد، تهران: انتشارات به اندیش، ۱۴۰۱.
- کرکی، علی‌بن حسین، جامع المقاصد فی شرح القواعد، قم، نشر آل بیت، ۱۳۸۸.

- یزدی، سید مصطفی محقق داماد، اخلاق در قرآن، چاپ دوازدهم، قم، مدرسه الامام علی بن ابی طالب (علیه السلام)، ۱۳۶۴.
- گلپایگانی، محمدرضا، فقه گلپایگانی، تقریرات محمد هادی مقدس، بی‌چاپ، قم، دارالقرآن الکریم، بی‌تا.
- مطهری، مرتضی، فقه و حقوق، مجموعه آثار. قم، صدرا، ۱۳۸۰.
- مکارم شیرازی، ناصر، استفتائات جدید، قم، انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب علیه السلام، ۱۳۷۹.
- مکی عاملی، محمد بن جمال الدین (شهید اول)، شرح لمعه، بیروت، دارالعالم الاسلامی، ۱۳۷۳.
- موحدی راد، علی؛ امیرزاده جیرکلی، منصور، «بررسی احکام مواد مخدر در منابع شرعی»، نشریه علمی دانشگاه آزاد تهران، شماره ۸ پیاپی ۲، ۱۴۰۱.
- موسوی خمینی، سید روح‌الله، تحریر الوسیله، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۹۲.
- نجفی، محمدحسن، جواهر الکلام، چاپ ششم، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۰.
- نراقی، ملا احمد، عوائد الایام، چاپ دوم، قم، مکتبه بصیرتی، ۱۳۷۸.
- نعمتی سوگلی تپه، فاطمه؛ خالدیان، محمد، «مطالعه کیفی عوامل مؤثر بر عود مجدد به سوء مصرف مواد مخدر و اعتیاد با رویکرد گراند تئوری»، فصلنامه علمی اعتیادپژوهی، شماره ۱۶، ۱۴۰۱.
- نوری، میرزا حسن، مستدرک الوسائل، چاپ اول، ۱۸ جلدی، بیروت، مؤسسه آل البيت، ۱۴۰۸ ق.